

PIOTR POKORA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Historii

Wolumin mszalny poznańskich karmelitów bosych*

STRESZCZENIE. Komunikat prezentuje wolumin mszalny z poznańskiego klasztoru karmelitów bosych z lat 1685–1705 (1738) w oprawie z aksamitu, z okuciami ze srebra, pochodzącej z początku XVIII wieku, a wykonanej zapewne w lokalnym warsztacie introligatorskim.

SŁOWA KLUCZOWE: karmelici bosy Poznań, mszał, herb, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Biblioteka Katedralna w Gnieźnie, oprawy, tegumentologia.

Poznański klasztor karmelitów bosych, podobnie jak inne wielkopolskie zgromadzenia zakonne i mnisze, został zlikwidowany przez władze pruskie na początku XIX wieku, zaś jego biblioteka podzieliła los innych skasowanych przez zaborcę księgozbiorów klasztornych. Pośród kilkunastu druków pochodzących z dawnego księgozbioru karmelitów bosych w Poznaniu¹, które przechowywane są w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, znajduje się klasztorny wolumin mszalny² – klocek złożony z czterech różnych druków³. Pierwszym z nich, choć chronologicznie wcale nie najstarszym, jest *Missale Romanum Ex decreto*

---

* Niniejszy tekst powstał w ramach realizacji grantu „Inwentaryzacja zasobu Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie” finansowanego z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki MNiSW (nr: 11H 12 01 79 81).

¹ Większość z tych druków znajduje się w zespole dawnej Biblioteki Katedralnej, obecnie w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie [dalej: AAG], sygn.: BK346, BK497, BK574, BK616, BK751, BK853, BK1117, BK 1509, BK2454, BK3124, BK3180, BK3211, BK3227, BK3228, BK3299, BK3440, BK3511, BK3537.

² Opisywany mszał znajduje się w zespole biblioteki Seminarium Duchownego, włączonej do Biblioteki Katedralnej, jednak z zachowaniem odrębnej numeracji sygnatur: AAG, sygn. BS6441.

³ Wolumin prezentowany był na wystawie w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu, zob. P. Pokora, M. Muraszko, *Skarby drukarstwa i introligatorstwa ze zbiorów dawnej*

Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum, Pii V. Pont. Max. jussu editum, Et Clementis VIII primum, nunc denuo Urbani Papae VIII auctoritae recognitum. In quo Missae propriae de Sanctis ad longum positae sunt ad majorem celebrantium commoditatem. Druk ten został wydany w Kolonii w 1700 roku przez Balthasara von Egmondta, ma format folio o wymiarach 354 × 260 mm. Po dwóch pierwszych kartach ochronnych dodanych przez introligatora znajdują się 64 nienumerowane strony, po nich kolejnych 550 stron numerowanych. W tym miejscu dołożono jedną kartę zatytułowaną: *Die XV. Octobris. In Festo S. Matris Teresiae Virginis*, czyli związaną z liturgicznym wspomnieniem św. Teresy z Ávili⁴. Dalej następują kolejne numerowane strony mszału (s. 551–578), po czym natrafiamy na kolejną dodaną kartę zatytułowaną: *Die XXIV. Novembris. Missa In Festo. Sancti Patris Nostri. Joannis A Cruce*, czyli związaną z liturgicznym wspomnieniem św. Jana od Krzyża⁵. Ponieważ obie wprowadzone karty wyszły z dwóch różnych pras drukarskich i nie mają żadnych zewnętrznych cech wspólnych, należy uznać, że drugą z nich dodano do mszału dopiero po 1738 roku (mimo kanonizacji św. Jana od Krzyża już w 1726 roku przez papieża Benedykta XIII), gdyż właśnie w 1738 roku święto św. Jana od Krzyża zostało umieszczone w kalendarzu rzymskim i wyznaczone na 24 listopada. Dalsza część karmelitańskiego mszału złożona jest z numerowanych stron (s. 579–580), następujących po nich kolejnych stron z osobną numeracją od 1 do 170 oraz jednej niezadrukowanej karty bez paginacji.

Mszał zdobią miedziorytnicze grafiki, które – poza frontyspitem, gdzie wyobrażona została scena adoracji Najświętszego Sakramentu (wymiary płytki 147 × 101 mm) – znajdują się również na nienumerowanej stronie 64 (2. seria), gdzie ukazana została scena Zwiastowania (wymiary płytki 280 × 178 mm). Dalsze miedzioryty umieszczono na numerowanych

---

Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie. Katalog wystawy w Bibliotece Raczyńskich, Poznań 5–30 maja 2015 r., Poznań–Gniezno 2015, s. 34.

⁴ Była to karmelitańska święta Teresa Sánchez de Cepeda y Ahumada. Urodziła się w 1515 roku w hiszpańskiej miejscowości Gotarrendura, zmarła w 1582 roku. Uznawana za mistyczkę, za życia była mocno zaangażowana w działania kontrreformacyjne oraz związane z teologią życia kontemplacyjnego. Wraz ze św. Janem od Krzyża zaangażowała się w reformy zakonu karmelitów i powszechnie uważana jest za założycielkę zreformowanego ich odłamu, czyli karmelitów bosych. Jej wspomnienie liturgiczne przypada właśnie na 15 października. Zob. U. Janicka-Krzywda, *Patron – atrybut – symbol*, Poznań 1993, s. 81.

⁵ Św. Jan od Krzyża urodził się w Hiszpanii jako Juan de Yepes y Alvarez w 1542 roku w Fontiveros koło Ávili, podobnie jak św. Teresa z Ávili, był mistykiem zaangażowanym w ruch kontrreformacyjny i podobnie jak ona był też reformatorem zakonu karmelitów. Jego wspomnienie liturgiczne przypada współcześnie na 14–15 grudnia, pierwotnie ustanowione zostało na 24 listopada.

stronach: na s. 20 znalazła się scena Narodzenia Jezusa (wymiary płytki 284 × 178 mm), na s. 46 scena pokłonu trzech króli (wymiary płytki 285 × 174 mm), na s. 258 scena Ukrzyżowania (wymiary płytki 285 × 180 mm), na s. 272 scena Zmartwychwstania (wymiary płytki 285 × 173 mm), na s. 294 scena Wniebowstąpienia (wymiary płytki 283 × 174 mm), na s. 306 scena Zesłania Ducha Świętego (wymiary płytki 185 × 175 mm), na s. 322 scena Ostatniej Wieczerzy (wymiary płytki 284 × 178 mm), na s. 508 scena Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (wymiary płytki 286 × 180 mm), na s. 562 scena z wyobrażeniem Wszystkich Świętych (wymiary płytki 282 × 178 mm). Druk zawiera też tenaculum. Wykonano je z kawałków jedwabnej tasiemki w kolorze bordowym, które zachowały się do dziś w sześciu miejscach (z pierwotnie siedmiu). Ułatwiają one odnalezienie stałych części kanonu mszy, umieszczone zostały na rantach stron: 257/258, 259/260, 261/262, 263/264, 265/266, 267/268, 269/270.

Kolejny druk w omawianym kločku to *Missae Propriae Sanctorum Et Aliarum Festivitatium Ordinis Carmelitarum Pro Fratibus Discalceatis Eiusdem Ordinis. A Sacra Rituum Congregatione Approbatae. Pro Provincia Sancti Spiritus Per Poloniam [et] Magnum Ducatum Lithuaniae*. Wydał go w 1705 roku w Krakowie Mikołaj Aleksander Schedel⁶. Jest to druk formatu folio, o wymiarach 315 × 195 mm, składa się z czterech nienumerowanych stron i 50 numerowanych. W celu wyrównania rozmiarów wszystkich druków w opisywanym kločku każda karta dzieła z 1705 roku została powiększona przez dodanie pionowego paska papieru wzdłuż zewnętrznej krawędzi i poziomego wzdłuż dolnej krawędzi. Zabieg ten sprawił, że cały blok złożony z kilku różnych druków jest jednorodny.

Trzeci ze współoprawnych druków karmelickiego woluminu to *Missae Propriae Patronorum Et Festorum Regni Poloniae, Ad normam Missalis Romani Accommodatae*. Został wydany, podobnie jak pierwszy opisywany, w Kolonii w 1687 roku przez Balthasara von Egmondta⁷. Ma on format folio i zawiera 28 numerowanych stron o wymiarach 354 × 260 mm.

Ostatnim, choć chronologicznie najwcześniejszym z czterech dzieł w badanym kločku jest pochodzący również z Kolonii, wydany w 1686 roku przez Balthasara von Egmondta druk: *Missae Propriae Sanctorum Regni Sveciae Patronorum, Ad normam Missalis Romani Accommodatae*. Podobnie jak powyższy ma format folio i składa się z 20 numerowanych stron o wymiarach 354 × 260 mm, za nim znajdują się jeszcze dwie, dodane przez introligatora, karty ochronne.

---

⁶ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 9, Kraków 1888, s. 24; t. 22, Kraków 1908, s. 426.

⁷ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 22, Kraków 1908, s. 425.

Elementem nadającym szczególny walor historyczny i estetyczny opisywanemu woluminowi jest jego oprawa. Jak zauważył Jacek Tomaszewski, „zachowało się stosunkowo wiele ksiąg liturgicznych, przede wszystkim mszałów w oprawach aksamitnych z okresu od XVI do końca XVIII w. [...] Obszerniejsza, syntetyczna prezentacja opraw tego typu wymagałaby jednak przeprowadzenia osobnych studiów, których głównym przedmiotem byłoby nie samo pokrycie okładek, lecz elementy złotnicze...”⁸. Poniższe uwagi dotyczące oprawy mszalnego woluminu poznańskich karmelitów bosych są próbą wyjścia naprzeciw tak sformułowanemu postulatowi.

Poznański karmelicki wolumen oprawiony został na początku XVIII wieku, jest to oprawa stosunkowo prosta i skromna, choć z drugiej strony ma niewątpliwe walory artystyczne i jest nośnikiem treści heraldycznych. Druki są chronione fazowanymi deskami obleczone w bordowy jedwabny aksamit, miejscami spłowiały i posiadający punktowe zabrudzenia od wapna lub farby. Centralną część górnej okładziny prezentowanej oprawy zdobi srebrny owalny medalion o wymiarach 66 × 60 mm. W jego centrum znajdują się krzyż i monogram IHS otoczone wieńcem kwiatowo-liściennym i wkomponowane w promienistą glorię (il. 4). Dolna okładzina oprawy udekorowana została podobnie. W centralnej części został umieszczony srebrny owalny medalion o wymiarach 70 × 60 mm. Wyobraża on herb karmelitów (w formie z krzyżem wprowadzonym po reformie terezańskiej⁹), analogicznie do plakiety z górnej okładziny, herb otoczony jest wieńcem kwiatowo-liściennym i wkomponowany w promienistą glorię (il. 5). Kolejnym elementem dekoracyjnym górnej i dolnej okładziny są wykonane ze srebra okucia narożnikowe o wymiarach około 45 × 43 mm (il. 1 i 2). Ich głównym motywem jest stylizowana, uskrzydłona głowa anielska, zaś poniżej znajduje się motyw stylizowanych lilii

⁸ J. Tomaszewski, *Oprawy haftowane i tekstylne z XVI–XIX w. w zbiorach polskich*, t. 1: *Kontekst historyczny*, Warszawa 2013, s. 20–21.

⁹ „Reforma terezańska zachowała w całości herb karmelitański dodając jedynie krzyż w górnej części tarczy. Pomysłodawcą wprowadzenia tego elementu – który miał nie tylko odróżnić herb nowej reformy od dotychczasowego, ale również zaznaczyć powrót do pierwotnego ducha zakonu – był najprawdopodobniej sam św. Jan od Krzyża”. Cyt. za: J. Zieliński OCD, *Herb Karmelu. Historia, symbolika, duchowe przesłanie*, Kraków 2001, s. 4. Por. W. Kolak, J. Marecki, *Leksykon godła zakonnych*, Łódź 1994, nr 61. Zob. też inne wyobrażenia herbu karmelitów bosych znane z opraw książkowych (superekslibrisy): E. Laucevičius, *XV–XVIII a. knygu įrišimai Lietuvos bibliotekose*, Vilnius 1976, s. 106, nr 541, il.; V. Kisarauskas, *Lietuvos Knygos Ženkla 1518–1918*, Vilnius 1984, s. 48, nr 120, s. 54, nr 163; M. Sipayło, *Polskie superekslibrisy XVI–XVIII w. w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Warszawa 1988, s. 206–209.

heraldycznych (il. 3). Narożniki łączą przykrawężne ażurowe listwy obramiające o szerokości 10 mm. Na obu okładzinach listwa złożona jest z sześciu części, z których najdłuższa mierzy 266 mm, a najkrótsza 30 mm. Wolumin posiadał pierwotnie dwa zapięcia wykonane ze srebra i adamaszku. Na każde z nich składały się trzy elementy: po dwie, zachowane do dziś, umieszczone na górnej okładzinie, zapinki bolcowe o wymiarach 55–60 × 20 mm, udekorowane ornamentem o floralnej formie, a także odpowiadające im mocowania zaczepów na dolnej okładzinie oraz identycznie ozdobione klamry połączone z mocowaniami zaczepów za pomocą adamaszku użytego do obleczenia desek oprawy. Do dziś zachowała się jednak tylko jedna z dwóch klamer, ponadto z rozerwanym materiałowym mocowaniem, tak iż trudno rozstrzygnąć, czy była to pierwotnie klamra górna, czy dolna. Nie sposób nie zauważyć, że niektóre elementy metalowej dekoracji złotniczej są dość anachroniczne jak na początek XVIII wieku. Można nawet dopatrywać się pewnych analogii, zwłaszcza w odniesieniu do opisywanych okuć narożnych, do znacznie od nich wcześniejszej dekoracji krakowskiego druku *Modlitwy nabożne wszem Bjałtymgłowam zależące...*, czy też pochodzących prawdopodobnie z tego samego warsztatu dekoracji oprawy zbioru druków dewocyjnych z lat 1622–1626¹⁰. Być może do przyozdobienia nowo oprawionej księgi poznańskich karmelitów wtórnie wykorzystano starsze okucia.

Szczególne znaczenie mszalnego woluminu podkreślają też dekoracje odcień kart. Ozdobiono je złoceniami i puncowaniem układającym się w kształt kratownicy oraz kilku wygiętych łukowato równoległych obřęczy z trefłowymi fleuronami.

Oprawa opisywanego zabytku musi rodzić pytanie o jego proweniencję. Wskazówek w tej kwestii mogłoby dostarczyć zbadanie znaków wodnych z wyklejki oprawy lub kart ochronnych druku. Ich przyporządkowanie do konkretnej papierni ułatwiłoby choćby wskazanie prawdopodobnego ośrodka introligatorskiego, z którego pochodzi oprawa¹¹. W omawianym woluminie mszalnym z poznańskiego karmelu znajdują się cztery różne filigrany. Pierwszy z nich wyobraża lilię, poniżej której znajdują się sygły SMV, pod środkowym z nich kolejny – A.

¹⁰ Pierwszy z nich przechowywany jest we Wrocławiu (Biblioteka Ossolineum, sygn. XVI.0,27D, foto. Zob. *Wszystkie modlitwy Rzeczypospolitej. Katalog wystawy 3 lipca–30 sierpnia 2009 r.*, Wrocław 2009, s. 17), drugi w Warszawie (Biblioteka Narodowa, sygn. BNXVIII.2, 328–333), cyt. za: J. Tomaszewski, *Oprawy haftowane...*, s. 33–34, foto, zob. *ibidem*, s. 22, il. 4.

¹¹ Por. A. Wagner, *Introligatorstwo poznańskie XVI wieku jako historyczno-artystyczna terra incognita*, w: *Sztuka w Wielkopolsce*, red. M. Błaszczynski et al., Poznań 2013, s. 71.

Il. 1. Górna okładzina mszału

Źródło: Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, sygn. BS6441. Fot. Tomasz Kawaler.

Il. 2. Dolna okładzina mszału

Źródło: Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, sygn. BS6441. Fot. Tomasz Kawaler.

Il. 3. Górna okładzina mszału – okucie narożnikowe

Źródło: Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, sygn. BS6441. Fot. Tomasz Kawaler.

Il. 4. Górna okładzina mszału – medalion z monogramem IHS

Źródło: Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, sygn. BS6441. Fot. Tomasz Kawaler.

Il. 5. Dolna okładzina mszału – medalion
z herbem karmelitów

Źródło: Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie,
sygn. BS6441. Fot. Tomasz Kawaler.

Drugi przedstawia na kartuszowej tarczy róg myśliwski w lewo nad nim bliżej nieokreślony element w formie łuku. Nad tarczą znajduje się korona otwarta o pięciu fleuronach, w tym dwóch mniejszych, i dwóch pałkach. Filigrany trzeci i czwarty wyobrażają jedynie rogi myśliwskie o prostych ustnikach i ozdobnej krawędzi kielichów¹². Odnalezione na kartach ochronnych karmelitańskiej księgi filigrany niestety nie pozwalają na jednoznaczną identyfikację młyna papierniczego. Mimo to najbardziej prawdopodobne wydaje się, że opisywany wolumin został opracowany przez lokalnego introligatora z użyciem okuć pochodzących z warsztatu lokalnego złotnika. Jednoznacznie można stwierdzić, że oprawa wykonana została w Polsce, o czym przesądza włączenie doń krakowskiego druku.

¹² Podobne do opisywanych, choć różniące się licznymi detalami, znaki odnaleźć można m.in. w: W. Faber, *Sztuka znaku wodnego. Przerysy znaków wodnych z dokumentów przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, t. 1, cz. 1: *Zbiory Oddziału III archiwa rodowe i zbiory prywatne*, Warszawa 2010, s. 105–122; E. Laucevicius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIIIa. Atlasas*, Vilnius 1967, s. 415, nr 105–122, s. 418–433. Zob też: <http://www.piccard-online.de/Hauptstaatsarchiv-Stuttgart/Wasserzeichensammlung-Piccard/-Strukturansicht, nr 162499-1625501> [dostęp: 12.05.2015].

Bibliografia

Źródła

- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, sygn.: BK346, BK497, BK574, BK616, BK751, BK853, BK1117, BK1509, BK2454, BK3124, BK3180, BK3211, BK3227, BK3228, BK3299, BK3440, BK3511, BK3537, BS6441.
 Hauptstaatsarchiv Stuttgart/WasserzeichensammlungPiccard/-Strukturansicht, za: <http://www.piccard-online.de/>.

Opracowania

- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 9, Kraków 1888; t. 22, Kraków 1908.
 Faber W., *Sztuka znaku wodnego. Przerzysy znaków wodnych z dokumentów przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, t. 1, cz. 1: *Zbiory Oddziału III archiwu rodowe i zbiory prywatne*, Warszawa 2010.
 Janicka-Krzywda U., *Patron – atrybut – symbol*, Poznań 1993.
 Kisarauskas V., *Lietuvos Knygos Ženklaai 1518–1918*, Vilnius 1984.
 Kolak W., Marecki J., *Leksykon godeł zakonnych*, Łódź 1994.
 Laucevicius E., *Popierius Lietuvoje XV–XVIIIa. Atlasas*, Vilnius 1967.
 Laucevičius E., *XV–XVIII a. knygų įrašimai Lietuvos bibliotekose*, Vilnius 1976.
 Pokora P., Muraszko M., *Skarby drukarstwa i introligatorstwa ze zbiorów dawnej Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie. Katalog wystawy w Bibliotece Raczyńskich*, Poznań 5–30 maja 2015, Poznań–Gniezno 2015.
 Sipayło M., *Polskie superexlibrisy XVI–XVIII w. w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Warszawa 1988.
 Tomaszewski J., *Oprawy haftowane i tekstylne z XVI–XIX w. w zbiorach polskich*, t. 1: *Kontekst historyczny*, Warszawa 2013.
 Wagner A., *Introligatorstwo poznańskie XVI wieku jako historyczno-artystyczna terra incognita*, w: *Sztuka w Wielkopolsce*, red. M. Błaszczczyński et al., Poznań 2013.
Wszystkie modlitwy Rzeczypospolitej, Katalog wystawy 3 lipca–30 sierpnia 2009 r., Wrocław 2009.
 Zieliński J. OCD, *Herb Karmelu. Historia, symbolika, duchowe przesłanie*, Kraków 2001.

PIOTR POKORA

The Roman missal of the Poznań-based Discalced Carmelites

ABSTRACT. The communique presents the Roman Missal, the book containing the prescribed prayers, chants, and instructions for the celebration of Mass in the Roman Catholic Church, from the Poznań-based monastery of Discalced Carmelites

(Barefoot Carmelites) from the years 1685–1705 (1738). The missal is bound in a velvet binding with silver cornerpieces from the beginning of the eighteenth century and most probably produced in some local bindery.

KEY WORDS: The Discalced Carmelites (Barefoot Carmelites), Poznań, missal, coat of arms, Archdiocese Archives in Gniezno, Cathedral Library in Gniezno, bindings, tegumentology.